

રૂપરેખા

- 4.0 ઉદ્દેશો
- 4.1 પ્રસ્તાવના
- 4.2 વર્ગીકરણ
- 4.3 ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનના પાંચ સૂત્રો
  - 4.3.1 પ્રથમ સૂત્ર અને વર્ગીકરણ
  - 4.3.2 બીજું સૂત્ર અને વર્ગીકરણ
  - 4.3.3 ત્રીજું સૂત્ર અને વર્ગીકરણ
  - 4.3.4 ચોથું સૂત્ર અને વર્ગીકરણ
  - 4.3.5 પાંચમું સૂત્ર અને વર્ગીકરણ
- 4.4 સારાંશ
- 4.5 બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો (ઉત્તર સહિત)
- 4.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 4.7 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 4.8 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન

4.0 ઉદ્દેશો (OBJECTIVES)

પ્રસ્તુત એકમમાં ડો. રંગનાથન પ્રણીત ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનના પાંચ સૂત્રોની છાયામાં ગ્રંથાલય વર્ગીકરણનું મૂલ્યાંકન કરવાની સાથે આધુનિક માહિતી પ્રૌદ્યોગિકીના યુગમાં ગ્રંથાલય વર્ગીકરણનું અર્થઘટન, હેતુ અને કાર્યોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે, જેના અભ્યાસ પછી તમે નીચેની બાબતો જાણશો.

- ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનના પાંચ સૂત્રો
- ગ્રંથાલય વર્ગીકરણ
- ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનના પાંચ સૂત્રોના આધુનિક સંદર્ભમાં ગ્રંથાલય વર્ગીકરણનું અર્થઘટન, હેતુઓ, કાર્યો.

4.1 પ્રસ્તાવના (INTRODUCTION)

ભારતીય ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિના પિતામહ અને વૈશ્વિક ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિને નવીન દૃષ્ટિકોણ અને અદ્યતન સ્વરૂપમાં દર્શન કરાવનાર અને ગ્રંથાલયવિધિવિદ્યાઓ અને સેવાઓને

આધુનિક દષ્ટિ અર્પનાર ડૉ. એસ.આર. રંગનાથન પ્રણીત ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનના પાંચ સૂત્રોનું વૈચારિક દષ્ટિએ પ્રથમે બિંદુ 1928માં ઉદ્ભવ્યું, અને 1931માં અક્ષરદેહે ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનના પાંચ સૂત્રો (The Five Laws of Library Science) નામે પ્રકાશિત થયું. એવું કહેવામાં આવે છે કે ડૉ. રંગનાથને બીજું કશું જ આપ્યું ન હોત તો પણ ગ્રંથાલયવિધિવિદ્યા અને સેવા ક્ષેત્રે તેઓ અમરત્વને પામત. જે ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનના પાંચ સૂત્રોનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ કરે છે.

આધુનિક ગ્રંથાલયોના કાર્ય અને હેતુ વાચનસામગ્રીનો સંગ્રહ, વિધિવિદ્યાઓ વિશેષ કરીને વર્ગીકરણ, વ્યવસ્થાપન તેમજ ઉપયોગ પૂરતાં જ મર્યાદિત નથી. સમાજમાં ગ્રંથાલયો પ્રત્યે ચેતના ઉત્પન્ન કરીને વધુમાં વધુ લોકોમાં અધ્યયન-અધ્યાપનની અભિરૂચિ જાગ્રત કરવાની જવાબદારી પણ ગ્રંથાલયોને શિરે છે. જે માટેનું મહત્ત્વનું અને અસરકારક ઉપકરણ ગ્રંથાલય વર્ગીકરણ છે. જેની આસપાસ જ મહત્ત્વની વિધિવિદ્યાઓ અને સેવાઓ આકાર પામી, વિકાસ કરતી રહે છે.

ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનના પાંચ સૂત્રો આ મુજબ છે.

1. પુસ્તક ઉપયોગ માટે છે
(Books are for Use)
2. દરેક વાચકને તેનું પુસ્તક મળે.
(Every Reader his/her book)
3. દરેક પુસ્તકને તેનો વાચક મળે
(Every book its Reader)
4. વાચકનો સમય બચાવો
(Save the time of the Reader)
5. ગ્રંથાલય એ ચિરવર્ધમાન અવયવી છે
(Library is a Growing Organism)

અર્વાચીન યુગમાં પુસ્તકની વ્યાખ્યા અત્યંત વ્યાપક રીતે કરવામાં આવે છે. સૌપ્રથમ પુસ્તકમાં ગ્રંથ-અગ્રંથ સામગ્રીનો સમાવેશ થતાં ‘પુસ્તક’ ને બદલે ‘પ્રલેખ’ પદ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. ‘પ્રલેખ’નો પ્રાથમિક હેતુ ‘માહિતી’નો સંગ્રહ અને તેનો ઉપયોગ છે અર્થાત્ પ્રલેખના કેન્દ્રમાં ‘માહિતી’ છે. પરિણામે પુસ્તક, પ્રલેખને બદલે ‘માહિતી’ (Information) પદ પ્રચલિત બનતાં ઉપર્યુક્ત સૂત્રોમાં પણ ‘પુસ્તક’ પદને ‘માહિતી’ પદને પ્રાધાન્યતા આપવામાં આવી. એટલે કે ‘માહિતી ઉપયોગ માટે છે’ સૂત્ર સુધારણા પામ્યું. ‘વાચક’ના બદલે ‘ઉપયોગકર્તા’ કે ‘ઉપભોક્તા’ પદ અસ્તિત્વમાં આવ્યા.

4.2 વર્ગીકરણ (Classification) :

વર્ગીકરણ પદ બે સંયોજિત પદો દ્વારા રચાયેલ છે. વર્ગ + કરણ વર્ગનો અર્થ થાય છે જૂથ અને કરણ એટલે વૈજ્ઞાનિક રીત. આમ, વર્ગીકરણ એટલે વર્ગ કે જૂથ રચવાની શાસ્ત્રીય કે વૈજ્ઞાનિક રીત.

પુસ્તકોના વર્ગ કે જૂથ પાડવા માટે સ્વાભાવિક જે પુસ્તકની લાક્ષણિકતાને લક્ષમાં લેવી આવશ્યક છે. પુસ્તકની લાક્ષણિકતાઓને બે વિભાગમાં વિભાજિત કરી શકાય. અસ્થાયી અને સ્થાયી.

પુસ્તકનો આકાર, રંગ, મૂલ્ય, પ્રકાશક વગેરે અસ્થાયી લાક્ષણિકતા છે. જેમાં પરિવર્તનની સંભાવના છે. જ્યારે સ્થાયી લાક્ષણિકતા તે પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ વિષય-વસ્તુ કે માહિતી છે. જે સામાન્યતઃ અપરિવર્તનશીલ હોય છે.

ગ્રંથાલય વર્ગીકરણમાં મુખ્યત્વે સ્થાયી લાક્ષણિકતા અર્થાત્ તેમાં સમાવિષ્ટ વિષયવસ્તુ કે માહિતીને લક્ષમાં રાખવામાં આવે છે.

ગ્રંથાલય વર્ગીકરણની વિસ્તૃત માહિતી એકમ 2માં આપવામાં આવેલ હોઈ, અત્રે તેની ચર્ચા કરવામાં આવતી નથી.

ઉપભોક્તા અને માહિતી વચ્ચે વર્ગીકરણ એક સેતુ તરીકે કામ કરે છે. ઉપભોક્તાને માહિતી સુધી પહોંચાડવા માટે સેતુની સુસજ્જતા જરૂરી છે.

ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનના પાંચ સૂત્રો આ સેતુને વધુ અસરકારક બનાવે છે.

4.3 ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનના પાંચ સૂત્રો (Five laws of Library Science)

અવગ્રીનયુગના સંદર્ભમાં ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનના પાંચ સૂત્રોને નીચે મુજબના પરિવર્તન સ્વરૂપે રજૂ કરી શકાય.

1. માહિતી ઉપયોગ માટે છે
(Information are for Use)
2. દરેક ઉપભોક્તાને તેની માહિતી મળે
(Every User his/her Information)
3. દરેક માહિતીને તેનો ઉપભોક્તા મળે
(Every Information its User)
4. ઉપભોક્તાનો સમય બચાવો
(Save the time of the User)

5. ગ્રંથાલય એ ચિરવર્ધમાન અવયવી છે

(Library is a Growing Organism)

આ પાંચસૂત્રોની વિભાવના એટલી તો વ્યાપક છે કે સમગ્ર ગ્રંથાલયવિશ્વ અને માહિતીવિજ્ઞાનની તમામ વિધિવિદ્યાઓ તથા ગ્રંથાલય સેવાઓનો અર્ક તેમાં સમાઈ જાય છે. આ સૂત્રો થકી ગ્રંથાલયની કોઈપણ વિધિવિદ્યાઓ વિશેષ કરીને વર્ગીકરણને અદ્યતન સ્વરૂપ આપી શકાય છે. તેનું મૂલ્યાંકન કરી શકાય છે. તેની છાયામાં તેને સમયના તકાજા અનુસાર આધુનિક દૃષ્ટિકોણ સાથે પરિભાષિત કરી શકાય છે.

4.3.1 પ્રથમ સૂત્ર અને વર્ગીકરણ

ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનના પાંચ સૂત્રો પૈકી પ્રથમ સૂત્ર છે પુસ્તક/માહિતી ઉપયોગ માટે છે જે પુસ્તક/માહિતીના ઉપયોગ કરાવવા બાબત કેટલીક ભૌતિક અને બૌદ્ધિક સુવિધા પ્રત્યે અંગુલીનિર્દેશ કરે છે. બૌદ્ધિક સુવિધાઓમાં કેટલીક વિધિવિદ્યાઓનો સમાસ થાય છે. જેમાં વર્ગીકરણ એક મહત્ત્વની ભૂમિકા છે.

માહિતી માંગતા ઉપયોગકર્તાઓનો અભિગમ જોઈએ તો માહિતીની ભૌતિક વિશેષતાઓ જેવી કે રંગ, કદ, આકાર વગેરે સાથેની નહીં પણ તેની બૌદ્ધિક લાક્ષણિકતાઓને લક્ષમાં રાખીને કરવામાં આવે છે.

માહિતીની બૌદ્ધિક લાક્ષણિકતા એટલે ભૌતિક માહિતીમાં સમાવિષ્ટ વિષય-વસ્તુ. આ વિષયવસ્તુની ઓળખ માટે વર્ગીકરણ એકમાત્ર સાધન છે. બૌદ્ધિક સાધન છે. જેમાં વિષય-વસ્તુની વ્યાપકતા તથા ગહનતાને સંક્ષેપમાં સૂક્ષ્મતા સાથે વર્ગીકરણની સંજ્ઞા દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે.

ઉપયોગકર્તા જે તે પ્રલેખ / માહિતીની વિષય-વસ્તુ અને સ્વમાંગની મેળવણી સંજ્ઞા સાથે કરીને ઈચ્છિત માહિતી પ્રાપ્ત કરી તેનો ઉપયોગ કરવા સમર્થ બને છે. વળી, વર્ગીકરણનું પ્રતિબિંબ ગ્રંથ ગોઠવણીમાં સ્પષ્ટ થતું હોય છે. જ્યાં અપુષ્પ (APUPA) રીતના કારણે કેન્દ્રિત વિષય અને તેની સાથે સંબંધિત વિષયના પ્રલેખો પણ સાથે જ કે નજીકમાં ગોઠવાય છે પરિણામે વાચકની માંગને સંતોષવા વિપુલ સંખ્યામાં પ્રલેખો ઉપલબ્ધ બને છે. જે પુસ્તકોના/માહિતીના મહત્તમ ઉપયોગ કરાવવા માટે એક મહત્ત્વનું ઉપકરણ બને છે.

ક્યારેક વર્ગીકરણ કારણે સંબંધિત માંગ એક જ સ્થાને ન સંતોષાતા વર્ગીકરણ પદ્ધતિની સુધારણા માટેની ભૂમિકા પણ બાંધી આપે છે.

4.3.2 બીજું સૂત્ર અને વર્ગીકરણ

દરેક ‘ઉપયોગકર્તાને તેનું પુસ્તક/માહિતી મળો.’ એ ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનનું બીજું સૂત્ર છે. જે પ્રલેખોના ઉપયોગ સંબંધે ઉપયોગકર્તાને, તેની માંગના સંદર્ભે પ્રાધાન્ય આપે છે. વાચકની માંગ ક્યારેક જટિલ અને અસ્પષ્ટ હોય છે. જેનું વિશ્લેષણ કરવામાં

આવતાં ગ્રંથાલય વર્ગીકરણમાં ક્યાંક ક્યાંક તેનું પ્રતિબિંબ સંજ્ઞા સ્વરૂપે મળે છે.

આમ, ઉપયોગકર્તાની માંગ અને વર્ગીકરણ વચ્ચે ગાઢ સંબંધ હોય છે. જે અન્યોન્ય કારણ અને પરિણામ બંને છે. જે વર્ગીકરણ પદ્ધતિને સુધારણા માટેની જ ભૂમિકા પૂરી પાડે છે.

4.3.3 ત્રીજું સૂત્ર અને વર્ગીકરણ

ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનું બીજું સૂત્ર ઉપયોગકર્તાને મહત્તા આપે છે જ્યારે ત્રીજું સૂત્ર ‘દરેક પુસ્તક/માહિતીને તેનો ઉપયોગકર્તા મળે’ ઉપયોગકર્તાને મહત્તા આપે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે પ્રલેખ માત્ર નિર્જીવ છે નિશ્ચેતન છે. તે સ્વયંમાં હલનચલન કરતા અસમર્થ છે. તેને પોતાની વાચા નથી તે કોઈ ઉપયોગકર્તાને સ્વનો ઉપયોગ કરતા પોતાની પાસે બોલાવી શકતું નથી. માહિતીસભર હોવા છતાં તે પરાધીન છે.

પ્રલેખની ભૌતિક સ્થિતિને વર્ગીક દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. જે વર્ગીકરણ દ્વારા જ સંભવિત બને છે. વર્ગીકરણ જ પ્રલેખ માત્રને વાચા આપે છે. આગવી ઓળખ આપે છે. વાચકને પોતાની તરફ આકર્ષે છે. વર્ગીકરણ-ગ્રંથ ગોઠવણીના કારણે ક્યારેક એવું પણ બને છે કે કલ્પનામાં ન હોય તેવો પ્રલેખ પણ હાથમાં આવી જાય છે.

વળી, ક્યારેક એવું પણ બને કે કોઈ નવીન વિષયનું આલેખન કરતો એવો પ્રલેખ આવે ત્યારે તેના વર્ગીકની યોગ્ય જોગવાઈ વર્ગીકરણ પદ્ધતિમાં ન હોય ત્યારે વિવિધ યુક્તિઓના પ્રયોગ દ્વારા વર્ગીકાર નવીન વર્ગીક આપી શકે છે. આમ, પ્રલેખની નવીન જટિલતા તથા ઉપયોગકર્તાને નવીન પ્રકારની માંગના સંદર્ભમાં, વિવિધ યુક્તિઓ દ્વારા વર્ગીકારને નવીન વર્ગીકની રચના માટેની સ્વાયત્તતા પણ મળે છે.

આમ, ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનનું આ સૂત્ર વર્ગીકરણ પદ્ધતિના વિસ્તરણ કાર્યને પ્રોત્સાહન આપે છે.

4.3.4 ચોથું સૂત્ર અને વર્ગીકરણ

‘વાચકનો સમય બચાવો’ ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનનું આ ચોથું સૂત્ર ઉપભોક્તાના સમય પર ભાર મૂકે છે. કલ્પના કરીએ કે કોઈપણ વૈજ્ઞાનિક ઢબની વર્ગીકરણ પદ્ધતિના ઉપયોગ વગર ગ્રંથગોઠવણી - અસ્થાયી લાક્ષણિકતાના પ્રયોગ સાથે કરવામાં આવે તો ગ્રંથાલયનો ગ્રંથસંગ્રહ માત્ર ઢગલા સ્વરૂપ જ બની રહેશે. આ ઢગલામાંથી વાચક પોતાનો ઈચ્છિત ગ્રંથ મેળવવા કેટલો સફળ બનશે. તેની કલ્પના કરવી પણ મુશ્કેલ છે. વળી, ગ્રંથોની પુનઃગોઠવણી પણ સતત સ્થાનફેર પામતી રહી, વાચકના સમયનો વ્યય જ કરશે.

અર્વાચીન સમયમાં દરેક ઉપયોગકર્તા જે તે પુસ્તક/માહિતી ત્વરિત ઈચ્છતો હોય છે. ઈચ્છિત પુસ્તક કે માહિતી તુરત મળતાં, સમયના બચાવ સાથે, ગ્રંથાલય પ્રત્યેનો ભાવ પણ હકારાત્મક બનશે. આમ, ત્યારે જ શક્ય બનાવી શકાશે જ્યારે ગ્રંથાલયે વૈજ્ઞાનિક ઢબની વર્ગીકરણ પદ્ધતિ અપનાવી હોય.

આમ, ગ્રંથગોઠવણી અને સમય વચ્ચેનો સંબંધ સુંવાળો બનાવવાનું શ્રેય વર્ગીકરણને જ છે. ચોથું સૂત્ર ગ્રંથાલયમાં પદ્ધતિની વર્ગીકરણ પદ્ધતિ અપનાવવા માટે સૂચન કરે છે. સાથે જ વર્ગીકરણને કારણે જ પ્રલેખોની પુનઃગોઠવણી યાંત્રિક બને છે. ઝડપી બને છે, જે વાચકનો સમય બચાવવા કારણભૂત બને છે.

4.3.5 પાંચમું સૂત્ર અને વર્ગીકરણ

‘ગ્રંથાલય ચિરવર્ધમાન અવયવી છે.’ એ ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનનું પાંચમું સૂત્ર છે જે દર્શાવે છે કે એક વખત ગ્રંથાલયનું બિંદુ મૂકાયા બાદ તે સતત વિસ્તરતું જ રહેવાનું. અર્થાત્ તેનો ગ્રંથસંગ્રહ, વાચક અને કર્મચારીઓમાં સતત વૃદ્ધિ થતી જ રહેવાની. અલબત્ત, કર્મચારીઓમાં વધારો મર્યાદિત જ રહેવાનો.

ગ્રંથાલયમાં પ્રારંભથી જ સુવ્યવસ્થિત ગ્રંથગોઠવણી કરવાનું આવશ્યક છે. અન્યથા ગ્રંથાલય માત્ર પ્રલેખનો ઢગલો જ બની રહેશે.

આ સૂત્ર ચેતવણી પણ આપે છે કે વર્ગીકરણ થકી જ ગ્રંથાલયની ગ્રંથાલયસેવા સુવ્યવસ્થિત બની રહેશે. જ્ઞાનવિશ્વ-માહિતીવિશ્વ અનંત છે. નીતનવાં વિષયો અક્ષરદેહ પામી ગ્રંથાલયમાં ઉમેરાતા રહે છે. તેને યોગ્ય સ્થાન આપવાનું વર્ગીકરણ થકી જ શક્ય બને છે. આમ, ગ્રંથ ગોઠવણી દ્વારા સમયનો બચાવ શક્ય બને છે, જે વર્ગીકરણ દ્વારા સુપેરે પાર પાડી શકાય છે.

અલબત્ત, ક્યારેક એવું પણ બની શકે કે પ્રારંભમાં વિશેષ કરીને નાના ગ્રંથાલયમાં સ્થૂળ વર્ગીકરણ કરવામાં આવે અને સમય જતાં સૂક્ષ્મ વર્ગીકરણ અપનાવવામાં આવે.

4.4 સારાંશ (Summary) :

ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનના પાંચ સૂત્રો (The Five Laws Library Science) પુસ્તક 1931માં પ્રકાશિત થયું હતું. જ્યારે વૈજ્ઞાનિક ઢબની વર્ગીકરણ પદ્ધતિ પહેલી વખત અસ્તિત્વમાં આવી. અર્થાત્ પ્રથમ વૈજ્ઞાનિક ઢબની પદ્ધતિના 55 વર્ષના લાંબા ગાળા બાદ ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનના પાંચ સૂત્રો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં.

વાસ્તવમાં પરિસ્થિતિ એ રહી કે વર્ગીકરણ પદ્ધતિના રચયિતાના મસ્તિષ્કમાં ક્યાંક ને ક્યાંક સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે અદૃશ્ય રીતે આ સૂત્રો રહ્યાં જ હશે. જેને ડૉ. રંગનાથને વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપે 1931માં આકાર આપ્યાં.

વૈજ્ઞાનિક ઢબની વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓના પુનરાવર્તનમાં ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનના પાંચ સૂત્રોની અસર સ્પષ્ટતઃ જોવા મળે છે. સાથે જ આ સૂત્રોના આદર્શને પામવા વર્ગીકરણ અને આવશ્યક ઉપકરણ છે. વર્ગીકરણ પ્રણાલીઓના વિકાસમાં આ સૂત્રોનો ફાળો પણ રહ્યો છે.

4.5 બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો (ઉત્તર સહિત)

---

1. ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનના પાંચ સૂત્રો (The Five Laws of Library Science)ની પ્રથમ આવૃત્તિ ક્યારે પ્રકાશિત થઈ ?
 (A) 1932 (B) 1930
 (C) **1931** (D) 1933
2. ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનના પાંચ સૂત્રોના રચયિતા ?
 (A) એસ.આર.રંગનાથન (B) જી. ભટ્ટાચાર્ય
 (C) એ. નિલમેઘન (D) આર.એલ.મિત્તલ
3. વૈચારિક દૃષ્ટિએ પ્રથમ સૂત્ર ક્યારે અસ્તિત્વમાં આવ્યું ?
 (A) 1927 (B) 1930
 (C) **1928** (D) 1931
4. 'ઉપભોક્તાનો સમય બચાવો' - ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનનું આ કયું સૂત્ર છે ?
 (A) ત્રીજું (B) ચોથું
 (C) બીજું (D) પ્રથમ
5. પ્રલેખમાં સમાવિષ્ટ વિષય-વસ્તુ ..... દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે ?
 (A) વર્ગીકરણ (B) સંદર્ભસેવા
 (C) સૂચિકરણ (D) નિર્દેશીકરણ

4.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો (Self Check Exercises)

---

1. ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનના પાંચ સૂત્રો જણાવો.

.....

.....

.....

.....

2. પ્રથમ સૂત્ર અને વર્ગીકરણ સમજાવો.

.....
.....
.....

3. વર્ગીકરણ કેવી રીતે વાચકનો સમય બચાવે છે ?

.....
.....
.....

4. ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનનું બીજું સૂત્ર જણાવી, વર્ગીકરણના સંદર્ભમાં જણાવો.

.....
.....
.....

5. ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનનું ત્રીજું સૂત્ર જણાવી, વર્ગીકરણના સંદર્ભમાં જણાવો.

.....
.....
.....

6. ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનનું પાંચમું સૂત્ર વર્ગીકરણના સંદર્ભમાં જણાવો.

.....
.....
.....

ઉત્તરો

1. ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનના પાંચ સૂત્રો નીચે મુજબ છે.
  - (1) પુસ્તકો/માહિતી ઉપયોગ માટે છે
  - (2) દરેક વાચકને તેનું પુસ્તક/માહિતી મળો
  - (3) દરેક પુસ્તકને/માહિતીને તેનો વાચક મળો
  - (4) વાચકનો સમય બચાવો
  - (5) ગ્રંથાલય એ ચિરવર્ધમાન અવયવી છે
2. ઉપયોગકર્તા જે તે પ્રલેખની વિષયવસ્તુ અને સ્વ માંગની મેળવણી સંજ્ઞા સાથે કરીને ઈચ્છિત પ્રલેખ પ્રાપ્ત કરી તેનો ઉપયોગ કરવા સમર્થ બને છે. વર્ગીકરણની સંજ્ઞા દ્વારા પ્રલેખની વિષયવસ્તુ સ્પષ્ટ બને છે. વળી, ગ્રંથગોઠવણીમાં અપુપા (APUPA) રીતને કારણે કેન્દ્રિત વિષય અને તેની સાથે સંબંધિત પ્રલેખો પણ એક સાથે જોઈ શકાય છે.
3. વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાયેલા પ્રલેખો સ્વાભાવિક રીતે વાચકના સમયની બચત કરે છે.
  1. જે વાચકો અને કર્મચારીઓને માટે અધિક સાનુકૂળ નીવડે છે. સંબંધિત વિષયોને એકબીજાની નજીક લાવે છે, જેને હેનરી બ્લિસે (Henry Bliss) સાપેક્ષસ્થાન (Collection) કહ્યું છે.
  2. પુસ્તકાલય સંગ્રહનું કદ ગમે તેટલું મોટું હોય, એ વાચક દ્વારા ઈચ્છિત કોઈપણ વિષયના કોઈપણ પ્રલેખનું સ્થાન અને ઓળખ આપવામાં મદદરૂપ બને છે. પ્રલેખોની પુનઃપ્રાપ્તિ ઝડપી બને છે. તથા પુનઃ એના મૂળ સ્થાન ઉપર પાછું ગોઠવી શકીએ છીએ. આ રીતે પ્રલેખોનું સ્થાન નિર્ધારણ, આપ-લે, પ્રતિસ્થાપનના કાર્યને સંપૂર્ણ રીતે યંત્રવત કરી શકાય છે.
  3. એ પ્રલેખોને વ્યવસ્થિત સમૂહોમાં વ્યવસ્થિત કરવામાં મદદ કરે છે, જેમ કે એને નિશ્ચિત ખાના રાખ્યા હોય અને જ્યારે કોઈ નવો પ્રલેખ ગ્રંથાલયના સંગ્રહમાં ઉમેરાતો હોય છે ત્યારે વર્ગીકરણ આ નવા ઉમેરાતા પ્રલેખોને એ જ વિષયના અન્ય પ્રલેખોની સાથે યોગ્ય સ્થાનમાં ગોઠવી શકીએ છીએ.
  4. જ્ઞાનવિશ્વ ગતિશીલ, સતત, અસીમ તથા સતત વર્ધનશીલ, વિકસતું હોય છે. માનવ જ્ઞાનમાં નવીન ક્ષેત્રો અથવા વિષયો સતત ઉમેરાતા રહે છે. જ્યારે ગ્રંથાલયના સંગ્રહમાં કોઈ નવા વિષયમાં પહેલો પ્રલેખ ઉમેરાય તો એને સંબંધિત વિષયના પૂર્વના પ્રલેખોની વચ્ચે પોતાના માટેનું યોગ્ય સ્થાન અર્થાત્ પોતાના સગા-સંબંધીઓની વચ્ચે સંબંધના આધારે યોગ્ય સ્થાન પોતાની રીતે જ મેળવી લેતું હોય છે. ઉપરોક્ત (ii) (iii) અને (iv) અંતર્ગત વર્ણવેલ મુદ્દાઓને યંત્રવત્ ગોઠવણીનું કાર્ય કહેવાય છે.

5. આથી ગ્રંથ વર્ગીકરણ પુસ્તકો પ્રદર્શિત કરવા અને પ્રદર્શકોના આયોજનમાં સહાયક બને છે. કોઈ એક પ્રકરણ અથવા વિષય પર પુસ્તક ચર્ચા, ગોષ્ઠી, સંમેલન અને પ્રદર્શન આયોજિત કરવાના વિશેષ હેતુસર અને ગ્રંથાલય સંગ્રહમાંથી કેટલાક પ્રલેખો બહિષ્કૃત કરવામાં સહાયતા મળે છે.
  6. આથી ગ્રંથ આપ-લે વિભાગ દ્વારા વિવિધ વિષયોના પ્રલેખોને રોજેરોજના આપ-લેના દફતર રાખવામાં સહાયક બને છે. આમ એક ગ્રંથાલય દ્વારા દેય કરવામાં આવતા પ્રલેખોની આંકડાકીય માહિતીનું સંકલન કરવામાં મદદરૂપ બને છે. જેથી વિવિધ વિષયોના પ્રલેખોની માંગ તથા એના ઉપયોગની કક્ષા દર્શાવી આપે છે. ઓ પ્રતિભા વિવિધ વિષયોને બજેટમાં ભંડોળની ફાળવણીમાં મદદ કરે છે અને ગ્રંથાલયમાં ગ્રંથપસંદગીની નવી દિશા મળતી હોય છે. આ પ્રકારે સંકલિત કરેલ આંકડાઓને ગ્રંથાલયના વાર્ષિક અહેવાલમાં રજૂ કરવામાં આવે છે.
  7. ગ્રંથમેળવણી એ ગ્રંથાલય વ્યવસ્થાનો એક બહુ જ મહત્વપૂર્ણ મુદ્દો છે. ગ્રંથાલય વર્ગીકરણ ફલકસૂચિના માધ્યમથી ગ્રંથસંગ્રહની કાર્યક્ષમ અને સંપૂર્ણ ગ્રંથ-મેળવણી કરવામાં સહાયક બને છે.
  8. વાચન યાદીઓ સંપાદિત કરવામાં સહાયક બને છે. વિવિધ સારના સંદર્ભ પ્રશ્નોનું વિશ્લેષણ કરવામાં સહાયક બને છે. ગ્રંથાલયો વચ્ચે અરસ-પરસ સંશોધન સહભાગીદારીમાં સંઘસૂચિ એક મહત્વનું સાધન છે.
4. દરેક 'ઉપયોગકર્તાને તેનું પુસ્તક/માહિતી મળે; એ ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનનું બીજું સૂત્ર છે. જે પ્રલેખોના ઉપયોગ સંબંધે ઉપયોગકર્તાને, તેની માંગના સંદર્ભે પ્રાધાન્ય આપે છે. વાચકની માંગ ક્યારેક જટિલ અને અસ્પષ્ટ હોય છે. જેનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવતાં ગ્રંથાલય વર્ગીકરણમાં ક્યાંક ક્યાંક તેનું પ્રતિબિંબ સંજ્ઞા સ્વરૂપે મળે છે. આમ ઉપયોગ કર્તાની માંગ અને વર્ગીકરણ વચ્ચે ગાઢ સંબંધ હોય છે. જે અન્યોન્ય કારણ અને પરિણામ બંને છે. જે વર્ગીકરણ પદ્ધતિને સુધારણા માટેની જ ભૂમિકા પૂરી પાડે છે.
  5. ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનનું બીજું સૂત્ર ઉપયોગકર્તાને મહત્વ આપે છે, જ્યારે ત્રીજું સૂત્ર 'દરેક પુસ્તક/માહિતીને તેનો ઉપયોગકર્તા મળે' ઉપયોગકર્તાને મહત્તા આપે છે. પ્રલેખ માત્ર નિર્જિવ છે. તે સ્વયંમાં હલનચલન કરતાં અસમર્થ છે. તેને પોતાની વાચા નથી તે કોઈ ઉપયોગકર્તાને સ્વનો ઉપયોગ કરતાં પોતાની પાસે બોલાવી શકતું નથી. પ્રલેખની ભૌતિક સ્થિતિને વર્ગીકૃત દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. જે વર્ગીકરણ દ્વારા જ સંભવિત બને છે. વર્ગીકરણ જ પ્રલેખ માત્રને વાચા આપે છે. આગવી ઓળખ આપે છે. વાચકને પોતાની તરફ આકર્ષ છે. વર્ગીકરણ- ગ્રંથ ગોઠવણીના કારણે ક્યારેક એવું પણ બને છે કે કલ્પનામાં ન હોય તેવો પ્રલેખ પણ હાથમાં આવી જાય છે.

કોઈક નવીન વિષયનું આલેખન કરતો એવો પ્રલેખ આવે ત્યારે તેના વર્ગીકની યોગ્ય જોગવાઈ વર્ગીકરણ પદ્ધતિમાં ન હોય ત્યારે વિવિધ યુક્તિઓના પ્રયોગ દ્વારા વર્ગકાર નવીન વર્ગીક આપી શકે છે. આમ, પ્રલેખની નવીન જટિલતા તથા ઉપયોગકર્તાને નવીન પ્રકારની માંગના સંદર્ભમાં, વિવિધ યુક્તિઓ દ્વારા વર્ગકારને નવા વર્ગીકની રચના માટેની સ્વાયત્તા પણ મળે છે.

6. 'ગ્રંથાલય ચિરવર્ધમાન અવયવી છે'. એ ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનનું પાંચમું સૂત્ર છે જે દર્શાવે છે કે એક વખત ગ્રંથાલયનું બિંદુ મુકાયા બાદ તે સતત વિસ્તરતું જ રહેવાનું. અર્થાત તેનો ગ્રંથસંગ્રહ, વાચક અને કર્મચારીઓમાં સતત વૃદ્ધિ થતી જ રહેવાની. અલબત્ત, કર્મચારીઓમાં વધારો માર્યાદિત જ રહેવાનો. ગ્રંથાલયમાં પ્રારંભથી જ સુવ્યવસ્થિત ગ્રંથગોઠવણી કરવાનું અવશ્ય છે. અન્યથા ગ્રંથાલય માત્ર પ્રલેખણો ઢગલો જ બની રહેશે. વર્ગીકરણ થાકી જ ગ્રંથાલયની ગ્રંથાલય સેવા સુવ્યવસ્થિત બની રહેશે. જ્ઞાનવિશ્વ-માહિતીવિશ્વ અનંત છે. નીતનવા વિષયો અક્ષરદેહ પામી ગ્રંથાલયમાં ઉમેરાતા રહે છે. તેને યોગ્ય સ્થાન આપવાનું વર્ગીકરણ થકી જ શક્ય બને છે. આમ, ગ્રંથ ગોઠવણી દ્વારા સમયનો બચાવ શક્ય બને છે, જે વર્ગીકરણ દ્વારા સુપેરે પાર પાડી શકાય છે.

4.8 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key words)

કાયદા	નિયમો, વૈધાનિક નિયમો
(Laws) :	ધારો, કાનૂન
વર્ગીકરણ	સમાનતા અને વિસમાનતાને
(Classification) :	લક્ષમાં લઈ વસ્તુ, પદાર્થ, વિચારોના જૂથ પાડવાની, વર્ગ પાડવાની પ્રક્રિયા

4.9 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન (References and Self Check Reading)

---

1. Rangnathan, S.R. (1957). Five Laws of Library Science. 2nd Edf. Madras : MLA
2. Rangnathan, S.R. (1976). Prolegomena to Library Classification 3rd Ed. London : LA
3. ભૈયા, છગન (2013). ગ્રંથાલય વર્ગીકરણ પ્રવેશિકા, અમદાવાદ : પાર્શ્વ

